

ОБЕЛЕЖЈА МЕСТА СЕЧЕ КНЕЗОВА У ВАЉЕВУ

Ваљевски кнезови Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин најпознатије су жртве Сече кнезова (23. јануар / 4. фебруар 1804). Овај догађај био је непосредни повод за избијање Првог српског устанка као почетка процеса стварања нововековне српске државе, али и савременог Ваљева, првог данас постојећег града ослобођеног од стране устаника (8/20. март 1804). Тиме је погубљење српских народних главара Алексе и Илије трајно уграђено као темељни камен у историјски идентитет града, што се види и из расправа које су Ваљевци из Ваљева и Београда, као и други намерници, водили током тридесетих година прошлога века.¹ Али почетно питање које се отвара јесте: где су ваљевски кнезови погубљени?

Општа друштвена свест указује на то да се овај чин одиграо у центру Ваљева, на мосту на Колубари. Тај став увржен је на основу познатих стихова песме *Почетак буне њроћив дахија*:

И дође му обор-кнез Алекса,
И дође му Бирчанин Илија,
Обојицу вата Мемед-ага,
Бијеле им савезао руке,
Па их води на мосту Колубари;
.....
Целат трже сабљу испод скута,
Те Илији одсијече главу;
А Алекса сједне на ћурију...²

Ови стихови епске песме слепога гуслара Филипа Вишњића, који није био сведок описаног догађаја, с временом су ушли у читанке и у њима илустровани, а затим и филмском камером овековечени у ТВ серији „Вук Караџић“ те тако утицали на формирање друштвене свести. С друге стране, Прота Матеја Ненадовић, описујући у *Мемоарима* чин погубљења свога оца и Илије Бирчанина, наводи да се то догодило не на мосту већ „80хвати ниже ћуприје, на пољници до Колубаре“.³ По свему судећи, постојање моста није спорно, али спорна је представа о њему као позорници страшнога чина.

Аустроугарски шпијунски план с краја 18. века указује на то да се мост, који је повезивао стамбени део ваљевске касаве са чаршијом, Тешњарем, налазио на месту данашњег „белог, мермерног моста“.⁴ Одмеравање од тога моста оквирних „80хвати ниже“ указује на положај у правцу зграде данашњег Народног музеја Ваљево а претходно гимназије и основне школе.

Према сећањима старих Ваљеваца, место где су посечени српски кнезови деценијама није било обележено, прво због турске доминације а потом превласти династије Обреновић, која је циљано занемаривала тековине Првог српског устанка, Карађорђевог, на рачун Другог, кнеза Милоша. Да то не остане тако први су се побринули Чика Љуба Ненадовић и краљ Александар Обреновић. Према одредницама које је у *Мемоарима* дао Прота Матеја, они су 1893. године одбројали корацима оних „80хвати ниже ћуприје“ и тако одредили место на „пољници до Колубаре“, где су после погубљења Алексе и Илије остала да леже њихова тела, и ту засадили дрво.⁵ На овај начин стратиште је одређено само оквирно.⁶

Садња спомен-дрвета од стране једног Ненадовића и једног Обреновића вероватно је иницирала идеју да се подигне и адекватније спомен-обележје, али она почиње да се конкретизује тек после Мајског преврата 1903. године, са сменом династија.

По доласку на српски престо, краљ Петар Карађорђевић, чија је мајка Персида била од Ненадовића, настојао је да ојача сећања на Први српски устанак с циљем да учврсти историјске корене своје власти. Тада је у Ваљеву активиран рад *Одбора за њодизање сјоменика Љубомиру П. Ненадовићу и оборкнезовима Алекси Ненадовићу и Илији Бирчанину*. Пошто је споменик Чика Љуби у Бранковини свечано откривен у јулу 1903. године, Одбор је одлучио да се, док се не изради адекватан монумент погубљеним кнезовима, постави привремено обележје.

Почетком 1904. године, на дан стогодишњице погубљења кнезова, уз народни збор и почасну паљбу откривен је велики дрвени крст. Београдска штампа је

¹ З. Јоксимовић, *Један њокушај зашћићиће кулћурно-исћоријских сјоменика у Ваљеву*, Гласник историјског архива Ваљево 19, Ваљево 1984, 151–178.

² *Почетак буне њроћив дахија*, Народна библиотека Србије, <https://www.nb.rs/collections/index.php?id=1913> (11.10.2021).

³ П. М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд, Рад 1980, 120.

⁴ В. Кривошејев, *Ваљево, насћанак и развој града : њрилози за урбану исћорију Ваљева од њрвој њомена до њочетика 20. века*, Ваљево 2012, 106.

⁵ З. Јоксимовић, *нав. дело*.

⁶ Видети даље, у закључном пасусу.



Сл. 1 Рањеници и особље ваљевске болнице испред Спомен-крста 1912. године (Збирка фотографија Народног музеја Ваљево)

30. јануара 1904. забележила: „Како се ове године навршило, на дан 23. јануара равно сто година како су посечени кнез Алекса и кнез Илија, то је Одбор био решен да тога дана приреди стогодишњи парастос палим кнезовима и да обележи место кнежевске погибије. Баш пред самом Гимназијом подигнут је дивно израђен масиван крст од храстовине из некадашњег забрана кнеза Илије Бирчанина. На крсту беху урезана златним словима имена Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина, а испод њих '23. јануар 1804 – 23. јан. 1904'. Око крста беше дивно израђена гвоздена ограда на цоклу од камена што беше донет из Бранковине и из Суводања.“⁷

Мада су медији назначили да су и дрвени крст и метална ограда „дивно израђени“, сачуване фотографије сведоче да је реч о веома скромном привременом обележју, као и да имена нису била „урезана златним словима“.

Индикативно је питање места на ком је ово обележје у првом тренутку било постављено. У наведеном новинском чланку наглашено је: „баш пред самом Гимназијом“. Сачуване фотографије (сл. 1 и 2) приказују да се крст налазио унутар дворишта, на платоу испред централног улаза у зграду, али оне су настале 1912. и 1917/18. године. А на то да одредница „пред самом Гимназијом“ може да указује и на шире окружење, мало даље од објекта, уз обалу реке Колубаре, указује чланак *Срушен споменик*, објављен средином 1910. године у листу *Мали журнал*,



Сл. 2 Спомен-крст 1918. године (лист *Авала*, април 1918)

који информисе читаоце о томе да је ваљевска општина наредила да се uklони споменик који је обележавао место погубљења кнезова „са свога места на пијаци“. Споменик је потом пренет у двориште основне школе, а у тексту се констатује да је „ово варварство необразованих потомака за сваку осуду и гнушање“.⁸

По свему судећи, обележје је било постављено прекопута зграде гимназије (у којој је потом била основна школа а данас Народни музеј Ваљево), на тада празном плацу до Колубаре који је био у функцији отворене тржнице – пијаце. Било је то, вероватно, оно исто место које су деценију раније, корачајући тада већ уређеном обалом реке, обележили краљ Александар и Чика Љуба. С тога места на другу страну улице, у гимназијско двориште, где је касније фотографисан (сл. 1 и 2), крст је пренет када је за мандата председника општине Ристе Топаловића Конзула (1906–1912) на том празном простору почела изградња трговачких зграда, такозваних „касапа“, и пратећих пиљарница и других помоћних објеката иза њих.⁹ На то указује и адвокат и

⁷ Према В. Б. Савић, *Ненаговићи*, Ваљево 2004, 51-52. Савић преноси цео, релативно дугачак текст, са референцом: *Штампа*, Београд, бр. 30/2, 30. јануар 1904.

⁸ Аноним, *Срушен споменик*, Мали журнал, 30. јуни 1910, 3.

⁹ Судбина спомен-дрвета које су краљ и песник засадили а које је могло да буде одредница за постављање дрвеног крста на његову прву локацију није се не помиње. Може бити да је и оно уклоњено, ако се није и раније осушило, могуће и пре постављања крста!? Међутим, у уметничкој збирци Народног музеја Ваљево налази се слика Богдана Бакића (1906-1972) с називом *Спљара липа*. Та липа се „по предању, налазила испред моста на којем су посечени кнезови Илија Бирчанин и Алекса Ненадовић“. Она „израста из једне куће – помоћне зграде (шупе)“ (према инвентарском картону: инв. бр. 3), која је, по свему судећи, помоћни објекат комплекса „касапа“. Пожељно је нагласити да наведену слику, само под другим називом, *Спомен дрво*, помиње и први кустос Ваљевског музеја, Богољуб Бошко Јерemiћ. Описујући аквизиције Музеја обављене 50-их година прошлог века он наводи: „Дрво које је било засађено после сече ваљевских кнезова да би се обележило то место; данас га, нажалост, више нема“ (Б. Јерemiћ, *Ваљевски музеј 1951–1961*, Ваљево 1982, 46). Према усменим предањима, дрво краља Александра и Чика Љубе био је неки четинар, а липа је на његовом месту засађена касније.



Сл.3 Камени обелиск на свом првобитном месту у Ваљево (Збирка фотографија Народног музеја Ваљево)

новионар Светолик Гребенац у једном допису општинским властима Ваљева с почетка фебруара 1933. године: „Најзначајније место у Ваљево, то је несумњиво оно где су посечени кнезови. На жалост, то место је тако скривено у Конзулово доба Ваљева да га за сада не можемо истаћи, осим у вицу: окупљени око Конзула подигли су на том месту касапнице ради симболизовања сече кнезова“.¹⁰ Убрзо потом је Мата Ненадовић, унук Проте Матеје, у тексту објављеном у *Гласу Ваљева* 19. фебруара додатно конкретизовао овакву информацију нагласивши да су кнезови Алекса и Илија погубљени „80 хвати испод ћуприје где је данас писоар месара и пиљара“, додајући: „ко је ово овако инсталисао, нека му служи на част“.¹¹

У време кад је ова полемика вођена дрвени крст од храста из Суводања није се више налазио на месту на које је био пренет. По свему судећи, време је учини-



Сл. 4 Биста Алексе Ненадовића на трему, поред централних врата школе, педесетих година 20. века (интернет страница ОШ „Сестре Илић“ у Ваљево)



Сл. 5 Бисте Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина данас, испред Народног музеја Ваљево (ГР фонд Народног музеја Ваљево)

ло своје. Дрво је иструлило, а унутар металне оgrade око крста постављен је сиви камени обелиск (сл. 2 и 3). То се догодило 1923. године.¹²

Насред пјачете испред школе обелиск је стајао нешто више од три деценије. Године 1954, у склопу бројних програма на националном нивоу којима је обележавана стопедесетогодишњица Првог српског устанка,¹³ уместо њега постављене су бисте погубљених ваљевских кнезова Алексе и Илије, рад вајара Оскара Бербеље, које и данас стоје, али не на првобитном месту. Попут оног дрвеног крста, и оне су премештене. Најпре су биле постављене на трем школске зграде, уза зид, лево и десно од централних врата, али кад је стара школска зграда добила данашњу музејску намену (1968/69) па при накнадним реконструкцијама које су претходиле отварању наредне комплексне поставке (1978/79), бисте су премештене на пјачету испред Музеја (сл. 4 и 5).

¹⁰ З. Јоксимовић, *нав. дело*, 158-160.

¹¹ *Истио*, 162-165.

¹² М. Јовановић, *Заборављени Илија Бирчанин и Алекса Ненадовић*, *Глас Ваљева*, 17.3.1929; видети и: М. С., *Историјски конак Ненадовића склоп је њагу*, *Политика*, 11.7.1935. и Ж. Ђорђевић, *Ненадовића дом најушћен њројада заборављен од свих*, *Време*, 1.5.1937.

¹³ Видети у: В. Кривошејев и Ж. Бјељак, „Замена наратива у циљу идеолошке пропаганде – Студија случаја Споменика борцима револуције у Ваљево“, у: *Пропаганда и јавни наративи у социјалистичкој Југославији*, ур. Б. Богдановић, Нови Сад – Београд 2021, 15-44.



Сл. 6 Камени обелиск као споменик Илији Бирчанину у Манастиру Ђелије (фото: Милан Марковић)

С постављањем биста погубљених ваљевских кнезова не окончава се споменичка функција сивог каменог обелиска. Он је делимично преклесан и пренет у Манастир Ђелије, где је постављен уз гроб кнеза Илије Бирчанина уместо старог, оштећеног гробног обележја (упор. сл. 3 и 6). А не завршавају се ни настојања израде меморијала Сече кнезова у Ваљеву. Почетком 60-их година постављен је на површину добијену зазиђивањем улаза са угла хотела Гранд данас непостојећи (после реновирања хотела 1987) мозаик са представом Сече кнезова, рад Љубодрага Јанковића Јала (сл. 7). За разлику од предратног периода, када се прецизније знало где се одиграла Сеча кнезова, тада је превладао стереотипни став о погубљењу на мосту, а углаона врата хотела налазила су се управо у његовом правцу.

Четири деценије касније, 2004. године, приликом обележавања два века од Сече кнезова и почетка Српске револуције договорено је да се место погубљења поново обележи. Првобитна намера била је да се симболично спомен-обележје (због кратког времена није било могуће израдити нешто монументалније) постави иза „касапа“, оквирно тамо где су, одмеравајући корацима „80 хвати“ од моста, Чика Љуба и краљ Александар Обреновић засадили спомен-дрво и где се, вероватно, првих шест година налазио и храстов крст. Међутим,



Сл. 7 Мозаик *Сеча кнезова* на углу хотела Гранд; рад Љубомира Јанковића Јала (фото: Драгиша Меденица)



Сл. 8 Спомен-обележје оквирног места Сече кнезова, постављено 2004. године, рад вајара Мила Јевтића (фото: Милан Марковић)

због заклоњености и неуређености тога простора, изабрана је друга, оближња локација. Спомен-обележје, које је израдио вајар Миле Јевтић, постављено је на тротоару, на углу поред Музеја (сл. 8).

У сваком случају, иоле прецизан положај места погубљења Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина није могуће одредити. Прота Матеја га је лоцирао одредницама „на пољци до Колубаре“ и „80 хвати ниже ћуприје“. Заокружен број хвати вероватно тре-



Сл. 9 План дела центра града Ваљева данас (*Гео Србија*) са означеним местима: А) данашњи мост преко Колубаре, на месту ранијих мостова; Б) оквирно место на уређеном кеју Колубаре где је било спомен-дрво и први положај спомен-крста; В) Народни музеј Ваљево, раније гимназија па основна школа, као место где је пренет спомен-крст, где се налазио спомен-обелиск и где се, уз мање промене положаја, налазе бисте Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина; Г) угао хотела Гранд на ком се налазио мозаик *Сеча кнезова*; Д) Спомен-обележје постављено 2004. године.

ба прихватити као оквиран, а појам „на пољци до“ не казује да ли је то било уз саму реку или неколико метара, па и десетина метара, даље од ње. Уз све то, место погубљења које су означили Чика Љуба и краљ Александар било је додатно непрецизно по још једном критеријуму. Те, 1893. године ток Колубаре био је уређен изградњом каменог корита,¹⁴ а само коју деценију раније баш на том месту река је у великој мери меандрирала (сл. 9 и 10).



Сл. 10 План дела центра Ваљева из 1850. године који указује на меандрирање Колубаре у односу на актуелно стање (Историјски архив Ваљево)

¹⁴ Видети: В. Кривошејев, *нав. дело*, на више места; овде: *План центра Ваљева из 1850. године* (сл. 10), Историјски архив Ваљево, збирка VARIA.